

Renæssancen tur/retur: Johan Friis og Hesselagergård

Af cand.theol. Simon Vikjær

Et specielt renæssancebyggeri

Der er udbredt enighed om, at Hesselagergård på Fyn repræsenterer noget enestående i dansk herregårdsbyggeri, hvad enten man betragter den i forhold til herregårdene generelt, eller som udtryk for den specielle herreborgstype. Den har således også løbende, i hvert fald i de sidste 100 år, været genstand for såvel videnskabelig som mere populær interesse.

Situationen i dag er således, at tidligere tiders overvejende historiske tilgang er blevet suppleret med en ganske vidtgående indsigt, hvad angår den arkitektoniske og bygningsarkæologiske side af sagen. På trods af dette kan man stadigvæk iagttage en vis tvivl eller uenighed i vurderingen af bygningens forbilleder og funktion.

Det til alle tider mest påfaldende er de karakteristiske rundbuegavle og det hertil svarende trappetårn.

Hesselagergård med hovedbygning, borggårdsanlæg og indgangsparti som de oprindeligt tog sig ud. Avls- og ladebygninger lå på den anden side af borggårdsholmen, og umiddelbart vest derfor findes Teglgårdssøen. Kun få år endnu fik det lov at stå sådan. Akvarel af Søren Læssøe Lange, juni 1800, Nationalmuseet.

Det er dem, man ser først, og vel også dem, man husker frem for alt.

Hesselagergårds plads i Danmarkshistorien

Stednavnet Hesselager forekommer allerede i 1183 (Heslaker) og nævnes også i kong Valdemars jordebog i 1231. Derimod findes der ikke noget sikkert belæg for, hvornår der er blevet anlagt en hovedgård. Friis-slægten, eller rettere: den af Friis-slægterne, der førte tre sorte egeren i sit våbenskjold, kom ind i billedet i første halvdel af 1400-tallet, og på det tidspunkt eksisterede der formentlig en herregård. Johan Friis, der i sin egenskab af kansler mv. fik afgørende indflydelse på landets udvikling især under Chr. III, overtog stedet i 1522.

Den eller de eksisterende bygninger nedbrændte i lighed med adskillige andre herregårde under Grevens Fejde (1534-1536). En ny blev hurtigt opført, helt eller delvist. En tavle over indgangen til den nuværende hovedbygning anfører årstallet 1538, og i dette år blev byggeriets første etape altså enten påbegyndt eller afsluttet. Navnlig de første år af Chr. III's regeringstid var særdeles travle for Johan Friis. Rigets genrejsning efter borgerkrigen og reformationens praktiske

gennemførelse kom i første række, men også andre sager var på dagsordenen med højere prioritet, eksempelvis reorganiseringen af Københavns Universitet og lensreformerne. Efter 1540 var tingene ved at falde på plads, og Friis kunne nu i højere grad hellige sig sit virke som godsejer. Omkring årtiets slutning stod Hesselagergård sandsynligvis færdig, formentlig med Martin Bussert og Jacob Binck som de arkitektoniske og kunstneriske ansvarlige.

„Adelsvælde“, reformation og sekularisering

Med Hesselagergård fik adelsvældet sit vartegn. Tilsvarende var Johan Friis efterhånden blevet den første blandt ligemænd inden for eliten, og Hesselagergård anno 1550 var således ikke nogen helt almindelig herremandsbolig. Renæssancen var herhjemme endnu ikke så fremskreden, at de store flerfløjede herregårdsbyggerier var kommet i gang. På den baggrund må vi konstatere, at den senmiddelalderlige herregård endte med at blive en – særegen – prototype på den nye tids stil, på trods af at den samtidig var udstyret med såvel vægtergang, skydeskår og skoldehuller som den obligatoriske voldgrav. Endvidere kan der også være tale om, at den – ligesom Friis' herreborg Borreby på den anden side af Storebælt – blev anlagt et andet sted end den bygning, den erstattede.

Inspirationskilderne til bygnings- og interiørsmykningerne kan søges forskellige steder – i det tyske rige, på Gottorp Slot, i Wittenberg, eller i Italien, nærmere bestemt i Venedig, hvor rundbuegavlene har deres udspring.

Johan Friis fik selv en humanistisk uddannelse og foretog adskillige udenlandsrejser, både som ung i årene omkring 1520 og senere bl.a. i midten af 1530'erne, og de nævnte steder var blandt hans rejsemål. Ligeledes var ikke mindst Jacob Binck en berejst mand.

Nok så vigtigt, som at Hesselagergård sine steder levendegør den tidlige, såkaldt gotiske renæssance, er, at den på afgørende punkter er et arkitektonisk og kunstnerisk udtryk for Friis' tilslutning til reformationen. I nyere tid er især forbindelsen til Melancthon blevet fremhævet. Friis besøgte denne i hans hus i Wittenberg, som var, og er, udstyret med de venetiansk inspirerede rundbuegavle, der senere kom til at pryde Hesselagergård. Ud over at være jævnaldrende var de begge humanistiske foregangsmænd. Som sådan fik Melancthon tilnavnet „praeceptor Germaniae“. (praeceptor: lærer; i udvidet betydning: forstander, organisator). I omskrevet form kan dette også bruges om Johan Friis.

Mindre påagtet er den omstændighed, at Friis allerede i den tyske reformationsbevægelses første år omkring 1520 havde ophold i Wittenberg. Et indtryk af Luther har han på det tidspunkt fået. Uanset motiverne har der været tale om tilslutning til en igangværende bevægelse, hvis territoriale konsolidering fik et skub fremad i årene derefter. Historiske begivenheder som det tyske bondeoprør 1524-25 var med til at forme udviklingen, og Grevens Fejde blev sidestykket herhjemme. Det er værd at lægge mærke til, at djævelen med plejl indgår som motiv i vægmalerierne i Hesselagergårds berømte Hjortestal – efter alt at dømme

som en hentydning til bondestandens rolle i de aktuelle hændelser.

Johan Friis selv har i tidens løb været omfattet med almindelig anerkendelse. Men man kan godt få den tanke, at Friis' indsats i reformationens sag blot hang sammen med hans egen stræben efter magt og indflydelse. Hans reformatoriske engagement kan dog også have været ærligt ment. Og spørgsmålet rejser sig således, om ikke netop han via sine rettigheder prægede det lokale liv i og uden for kirken på en måde, der var ganske i Luthers ånd.

Dette indtryk fik i hvert fald den fynske biskop, Jacob Madsen, da han ved forskellige lejligheder i det 16. århundredes sidste år var på visitatsbesøg i Hesselager sogn. Han færdedes ikke med lukkede øjne, og kunne eksempelvis ikke undgå at lægge mærke til de synlige vidnesbyrd om Friis' udprægede selv- og slægtsbevidsthed. Men generelt fandt han forholdene tilfredsstillende, og konklusionen lød: „Alt vel der“. Friis havde foranstaltet en vellykket reformation i sin lokale kirke.

Sekularisering eller ej: Det er oplagt at betragte Hesselagergård og dens udsmykning som udtryk for den større anerkendelse af det verdslige livs glæder, der fulgte med reformationen.

Vi kan i første omgang se, at Friis var optaget af sig selv og sin slægt, og han fik knyttet adskillige rettigheder til sit gods: Patronatsret til Hesselager kirke 1527, løsrivelse fra Gudme herredsting som selvstændigt birk 1539 og „stamhus“oprettelse 1548 (udtrykket stamhus blev ikke brugt, men der var tale om en ord-

ning svarende til den, der blev mere almindelig efter enevældens indførelse), om end dette sidste som følge af arvestridigheder blev omstødt efter hans død.

Den omstændighed, at han var ugift og barnløs, kan være en delvis forklaring på disse initiativer, der på den tid endnu var ret usædvanlige. Patronatsretten indebar ret til at udnævne præsterne. Desuden medførte den rådighed over kirkebygningen og dens tilliggender. En gennemgribende ombygning fandt sted på samme tid, som Hesselagergård stod færdig. Begge bygninger var nu udstyret med rundbuegavle, og begge steder sørgede Johan Friis for, at der blev opsat stentavler med inskriptioner til slægtens og hans egen ihukommelse.

Disse er forblevet på deres plads igennem de forløbne århundreder. Hesselagergård og Borreby – de to af Friis' tre hovedgårde – har trods deres alder ikke været genstand for større ombygninger, mens den tredje, Hagestedgård ved Holbæk, kun rummer få bygningsdele fra Friis' tid.

Arkitektur, indretning og anvendelse

Man kan godt komme i tvivl om, i hvor høj grad Hesselagergårds hovedbygning i virkeligheden blev brugt til almindelig beboelse. Når alt kommer til alt, var det formentlig i særdeleshed en repræsentationsbygning for Johan Friis under hans ophold, der dog ikke var sjældne.

Som herregård bestod den imidlertid ikke kun af den af voldgrave omgivne hovedbygning. På en holm lige foran lå to parallelle bindingsværksbygninger i

Litografisk gengivelse af Ferdinand Richardts tegning fra 1854. Den isolerede hovedbygning fremtræder her som en åbenbaring i et udsøgt (kultur)landskab. Læg mærke til personerne og båden ved bredden af „slotssøen“. Sidetårnet ses i en ny udgave med udsigtsplatform øverst. Indgangen er flyttet til sin nuværende plads på trappetårnets sydside, og en mur er blevet bygget ud fra denne.

to stokværk, der må have været beboet af folkeholdet på godset. Den vestre var forsynet med et trappetårn og synes i øvrigt at have været sammenbygget med flere små huse. Mod syd og vest lå portbygningen og avlskomplekset.

Som gengivelse heraf er bevaret det billede, som indleder denne artikel, en akvarel fra ca. 1800 (Nationalmuseet), malet af Søren Læssøe Lange (1760-1828). Denne kan suppleres med en beliggenhedsplan fra 1795, der yderligere viser herregårdens placering i forhold til den nærliggende Teglårdssø.

Dette navn antyder tilstedeværelsen af et teglværk. Et sådant var i funktion indtil 1743, og der er formentlig fra dette blevet leveret sten til byggeriet. Samtidig var

Postkort baseret på koloreret fotografi, ca. 1900. På Richardts tegning anes en spærremur ud fra trappetårnet. I stedet for denne ser man nu en helt ny bygning, som dog heller ikke kom til at stå ret længe. I stedet for udsigtspladsen er der nu (atter) kommet kuppeltag på sidetårnene. Til gengæld mangler trappetårnet (stadigvæk) zinkoverdækningen på toppen.

der dog tale om genbrug fra de efter reformationen nedbrudte kirker og klostre. Som et kuriosum kan her nævnes, at gamle gravsten kan findes indsat forskellige steder i murværket som det på den tid var sædvane.

Fremdeles var en romantisk-idylliserende herregårdsopfattelse begyndt at trænge igennem. Sit tydelige udtryk har denne fundet i Ferdinand Richardts herregårdstegninger fra 1840'erne. De viser typisk hovedbygningen alene med dens nærmeste „grønne“ omgivelser og en eller flere velklædte personer.

Vi møder et lignende billede ca. 50 år senere. Denne gang er der tale om et postkort. Man ser Hesselagergårds hovedbygning med dens parkagtige omgivelser og stien hvis ene forgrening fører langs voldgraven,

som med de fortøjede robåde fremtræder som en lille sø. Scenariet omfatter nu tillige en lille pavillon og en væksthushnende bygning.

Fremstillingerne fokuserer på stedets repræsentative eller rekreative karakter. Der er således tale om et noget andet herregårdsbillede end det, der videregives på Nationalmuseets akvarel fra 1800-tallets begyndelse. Hvad bygningerne angår, er der i stedet for de to bindingsværkshuse kommet en mur og en udbygning, der forbinder trappetårnet med sidefløjen, ligesom der kan spores ændringer med hensyn til sidetårne, vinduer og indgangsdøre.

I hvilken grad ejerne selv boede på stedet, er en sag for sig. Vi ved, at den nærliggende ejendom Strandgården blev en del af godset i 1828, og at denne i nyere tid har tjent som beboelse for godsejerfamilien.

En vis grad af åbenhed kan iagttages, i tidens ånd om man vil: H.C. Andersen har været på Hesselagergård iflg. dagbogsoptegnelser anno 1848 og 1850 altså nogenlunde samtidig med, at J.F. Richardt tegnede stedet. Lidt over et halvt århundrede senere ser vi en anden kunstner i aktion. Hugo Larsen (1875-1950) besøgte første gang Hesselagergård i 1917 og kom der jævnlige i de følgende 30 år. I løbet af denne periode malede han flere billeder derfra, og der eksisterer også portrætter af dets samtidige ejere fra hans hånd.

Med andre ord: Vi ser efter 1800 en begyndende nyorientering i forhold til herregården og dens potentiale hhv. begrænsninger – beboelses- og driftsmæssigt, kulturelt og repræsentativt. Blixen-Finecke-slægten kom til som nye ejere ved indgangen til det næste

århundrede og var med til at videreføre denne udvikling. Umiddelbart efter begyndte den første i en række af restaureringsprojekter, hvorunder Hjortosalens kalkmalerier på ny så dagens lys.

Ikke alle 1800-tallets bygningsændringer er blevet bevaret, men generelt må man alligevel sige, at anlægget som helhed er et mindesmærke over såvel den tidlige renæssance som udviklingen i det 19. århundrede.

Et gods i fortid og nutid

Besøger man stedet i dag, er man så heldig stadig at kunne se den gamle renæssancehovedbygning med dens særegne detaljer. Men det kan næppe overraske

Hjortesalen, mod nordvest. Bemærk, at en af vinduesnicherne er større end de andre, og at hjortene ovenover denne er tilsvarende reduceret. Salens vægge var i sin tid udstyret med træpaneler op til frisens underkant. Gennem døren i hjørnet har der været adgang til en „hemmelighed“ i tårnet. Efter billedserie: rundtur på godset, www.hesselagergaard.dk

nogen, at der alligevel er sket et og andet i tidens løb. Allerede i 1600-tallet ophørte Friis-slægtens ejerskab, og herefter indledtes en længere periode med borgerlige ejere, indtil Blixen-Finecke-slægten, som omtalt, overtog stedet o. år 1900.

Smag og behov ændrede sig, i henseende til såvel boligindretning og –udsmykning som landbrug og folkehold. Hertil kommer selvfølgelig spørgsmålet om vedligeholdelse, materialernes bestandighed osv.

Man kan vælge at gå ud fra, at alt har „fået lov at blive, som det var“, så længe der var Friis'er på stedet.

På et eller andet tidspunkt i den næste periode er den berømte Hjortestal med kalkmalet vægfrise og

Hovedbygningen og den nærmeste del af bygningskomplekset i nutiden. Den lange rødkalkede mur med tårn og indgang stammer ligesom en del af avlsbygningerne på den anden side fra første del af 1800-tallet. På en af gavlene er således anført: A. Dons og årstallet 1852. Man kan dog godt forestille sig, at noget af murværket stammer fra det oprindelige byggeri. Efter billedserie: rundtur på godset, www.hesselaggaard.dk

den tilstødende sal med slagbilleder så at sige blevet afskaffet: dekorationerne er blevet nedtaget eller kallet over, og etagen ombygget og nyindrettet.

Med hensyn til ydre bygningsændringer tegner der sig et ganske andet billede. Det bygningskompleks Johan Friis havde etableret havde skullet tilgodese en række datidige behov: forsvarshensyn kombineret med bolig- og landbrugsmæssige behov samt demonstration af velstand og magt.

250-300 år senere fik anlægget under Simon og Andreas Dons det udseende, som det med enkelte undtagelser stadigvæk har. Der kan have været tale om forfald. Men man kan også forestille sig, at den gamle bygningsmasse efterhånden har virket meget lukket med sine høje bygninger og isolerede enheder gennemskåret af voldgrave. I hvert fald blev voldgravene nu delvist opfyldt for at give plads til en mere åben forplads. De to bindingsværksbygninger foran hovedbygningen blev samtidigt nedrevet, sådan at indkørslen kunne forlænges helt op til hovedbygningen.

Det er det umiddelbare indtryk, man får, hvis man sammenligner ældre og nyere billeder. Der blev i årene omkring 1850 opført nye landbrugsbygninger, og man kan konkludere, at der var tale om en vis fremsynethed i en tid, hvor den udvikling, der siden skabte betingelserne for moderne landbrugsformer, allerede så småt var i gang.

Samtidig tyder flere ting på, at Dons'erne – far og søn – vel i det omfang, det var økonomisk/praktisk hensigtsmæssigt, har ladet (dele af) de gamle bygninger indgå i det nye anlæg.

Hesselagergård blev for hovedbygningens vedkommende fredet i forbindelse med den første bygningsfredningslov i 1918. Dons'erne, som ejede gården i midten af 1800-tallet, levede således i en tid, hvor man ikke lovgav desangående. Men det behøver ikke at betyde, at de var uden blik for fortidens „herlighedsværdier“.

Man kan diskutere, om hovedbygningen med sit fremmedartede særpræg kan indgå i et harmonisk forhold med mere almindelige huse og landbrugsbygninger. Set i det perspektiv er Johan Friis' anden hovedgård Borreby ved Skælskør et betydeligt mere homogent anlæg, i øvrigt med flere bygninger fra 1500- og 1600-tallet.

Men selv om udviklingen – tidlig eller sen – gik imod hans planer, kommer man ikke uden om, at Johan Friis' intention om at skabe en adelsbolig/herregård i en ny tids ånd, formidlet af ham selv (med kunstnerisk bistand) har vist sig historisk bestandig.

- Engquist, Hans Henrik m.fl.: „Hjortesalen på Hesselagergård“. *Architectura* vol. 18, 1996, s. 7-42.
- Jerk, Fl.: *Herregårde i Danmark*. (Bd. 2): Fyn. Kbh. 1980
- Lund, Hakon (red.): *Danmarks arkitektur*. Bd. 4: Landbrugs huse. Kbh. 1980.
- *Luther. Skrifter i udvalg*. Bd. IV. 2. udg. Århus 1980.
- Norn, Otto: *Hesselagergård og Jacob Binck. En Tilskrivning*. Kbh. 1961.
- Rasmussen, Jens og Anne Riising (udg.): *Biskop Jacob Madsens Visitatsbog 1588-1604*. Odense 1995.
- Richardt, F. og T.A. Becker: *Prospecter af danske Herregaarde*. Bd. 7. Kbh. 1854.
- Roussell, Aage (red.): *Danske Slotte og Herregårde*. 2. udg. Bd. 5 og 8. Kbh. 1964-65.

Litteratur:

- Bobé, Louis m.fl. (red.): *Danske Herregaarde ved 1920*. Bd. II. Kbh. 1923.
- Engelstoft, C.T.: „Det første Forsøg på at oprette et Stamhuus i Danmark“. *Samlinger til Fyens Historie og Topographie III*, s. 117-165. Odense 1865.
- Engquist, Hans Henrik: „Fire fynske Herreborge“. *Architectura* vol. 2, 1980, s. 55-125.